

Лінгвогеографічний підхід до репрезентації діалектного тексту

Діалектний текст – це простір природної реалізації говіркових явищ, засіб фіксації та збереження важливої для дослідників інформації про реальні процеси, що пронизують діалектне мовлення й говірки як одну з форм існування національної мови [9, 15]. Діалектні тексти мають незаперечну евристичну цінність, оскільки вони не просто відтворюють реальне співвідношення структурних елементів говірки, їх синтагматичні зв'язки, квантитативні характеристики, виразний поділ одиниць за частотою їх використання в говірковому мовленні [10, 9], а й репрезентують позалінгвальну дійсність, мають велике пізнавальне значення. Саме через це кінець ХХ – початок ХХІ ст. позначений бурхливим розвитком діалектної текстології [3; 5; 6; 7; 8; 16 та ін.]. Майже в кожному дисертаційному дослідженні з діалектології української мови в додатках вміщено діалектні тексти з досліджуваних ареалів. Матеріали фольклорно-діалектологічних експедицій діалектологи оформляють у вигляді окремих посібників для занять із української діалектології у ВНЗ [12; 14].

Текстологічно сучасні східноподільські говірки представлені так: записи 21 говірки вміщені в збірнику “Говірки Черкащини” за редакцією Г.І. Мартинової [7], 4 говірок – у хрестоматії діалектних текстів очевидців голодоморів “Палає пам'яті свіча. Вогонь – не згас” І.В. Гороф'янюк [13], 23 – у додатках до кандидатської дисертації Г.Г. Березовської [1], 41 – у колективній монографії “Говірки історичної Уманщини і суміжних земель” [4], 10 – в навчальному посібнику “Українська діалектологія” Г.Г. Березовської [2].

Матеріал записано відповідно до мети й завдань конкретного дослідження, при цьому аналіз фонетичного, фонологічного, морфологічного чи синтаксичного структурних рівнів потребує залучення чималої кількості текстів на будь-яку тему, запропоновану експлоратором, або на яку сам переходить діалектоносії. Як правило, це розповіді про історію села та його

назви, про працю в колгоспі й одноосібне господарювання, про будівництво хати, домашнє господарство, сільський побут, різні види господарської діяльності, ремесла, традиційну духовну культуру, освіти.

В українській текстографії усталилася традиційна подача матеріалу: паспортизація інформації (назва села, дані про інформанта: прізвище, ім'я, по батькові, рік народження, освіта, професія) та запис загальноприйнятою транскрипцією, описаною в передмові. Тематичні тексти, наприклад, про полонинське пастухування (укладач Т.О. Ястремська), звичаї та обряди, в яких використовують одяг та взуття (Г.І. Гримашевич, Г.Г. Березовська), та ін. подані за цією ж схемою. Останнім часом до надрукованих текстів додають записи на цифрових носіях, як наприклад, у працях Г.І. Мартиної та І.В. Гороф'янюк. Такий спосіб представлення говірки уможливує подальші діалектологічні студії.

І.В. Гороф'янюк у хрестоматії діалектних текстів очевидців голодоморів використовує іншу форму подачі матеріалу з огляду на призначення книги не лише для філологів, а й пересічного читача: подано затранскрибовані тексти та паралельно наведено розповідь інформантів засобами української графіки з максимальним збереженням говіркових особливостей [13, 6].

У книзі “Східноподільський родильний обряд: лексикографічний та текстовий описи” ми виробили власний підхід до репрезентації записів обрядових текстів. Матеріал зібрано за єдиним питальником у 116 говірках східних районів Вінниччини, західних – Черкащини, північних – Одещини та північно-західних – Кіровоградщини. Назви етапів обряду, обрядодій, учасників і реалій, пов'язаних із обрядом, укладено в словник, а розлогі відповіді на питання “Як відбувався обряд?” і под. винесено в тексти. Таке представлення матеріалу має недолік – ускладнює цифровий запис на один диск. Але водночас дає багато переваг для майбутніх досліджень говірок на всіх структурних рівнях, оскільки відповіді лише на одне запитання відображають панораму діалектних явищ у всіх обстежених говірках.

Дослідники східноподільських говірок зауважують, що їх можна схарактеризувати як різнодіалектну стихію: “зі сходу на них “тиснуть” середньонадніпрянські говірки, з півночі – накладаються південно-волинські ареали, з півдня – степові” [1, 180]. Лінгвогеографічне опрацювання лексики східнопо-

дільських говірок дало змогу констатувати, що на фонетичному, морфологічному та акцентуаційному рівнях вони є типовими подільськими, хоч і зазнають впливу сусідніх говорів. Тому, репрезентуючи діалектні тексти, ми намагалися групувати їх за географічним розташуванням говірок: західні, центральні, східні, що дозволило досягти відображення ареальної диференціації досліджуваного континууму. Де-факто це є карти різних діалектних явищ, покладені на текст. Для прикладу наведемо тексти, що є відповіддю на запитання “Як називалася перша купіль дитини? Коли і як дитину купали вперше? Що при цьому робили і говорили? Куди виливали воду?”, із західних, центральних і східних говірок. Різноманітні розповіді засвідчують аналогічність проведення самої обрядодії, а мовне оформлення передає особливості говірки. Така репрезентація діалектного матеріалу дозволяє простежити особливості фонетичного, морфологічного, лексичного та синтаксичного рівнів.

Крайні досліджувані західні східноподільські говірки, як правило, зберігають тверду вимову [p] відповідно до м'якого [p'] у загальнонародній мові, про що зауважував Ф.Т. Жилко [11, 125]. Чимдалі на схід досліджуваної території з'являється кореляція твердості / м'якості приголосних [p] : [p'], що виразно демонструють тексти:

західна говірка:

*йак купали дитину ў першій раз / брали значит із'іл'а / к'в'іти / т'рави / р'ізні / л'убисток / м'йату / рум'йанок ўкидали / ўс'ак'і та'к'і / шоб дитина була здорова і красива / даже н'іс'н'а та'ка ѐе / купала ме^нне мати / ў со'лодк'ім моло'ці / і мед кидали // дитину н'ісл'а купе^нл'у роз'мас'т'уйут' нош^жки / шоб^н **п'рамо** / і цим по'вивачом зап'овивайут' / шоб не^н було кара'кате / так во'но жа'хайіц'а / в'із'ме к'ине р'учку / і са'ма се^нбе будит / а'н'і по'ца'рапайіц'а / а так во'но сп'овите і спит (Трост.).*

центральна говірка:

типер ў бол'н'іц'і купайут / ѝа ў'дома купала / першій куп'іл' / брали воду / шоб була перша вода / шоб ни дуже гарача / п'робували вишче л'ікт'а / ѝакшо не^н дуже не^нче / то^нд'і сти'лили пил'оночку ў ко'риц'і / і пил'оночку скла'дали на четве'ро п'ід го'лоўку к'лали / і пил'оночкоўу ўкутували то'нен'койу дитину / воду вили'вали п'ід род'уче дере'во / шоб дитина рос'ла / шоб н'іх'то но'гами не^н ходиў (Мог.).

східна говірка:

ко|ли при|носили ди|тину з ро|д:ома / то|д'і ку|пали |перше / на до|лон'у к|лали ди|тину / поли|вали йі|йі во|дичко|ю з|разу / це по|ка була ку|п'іл' / кож|ин ден' то|д'і ку|пайут' ди|тинку / шоб |луч:е сп|ало / |воду т|реба ви|вати ту|ди / де |л'уди не" |ход'ат' // |ўстро|м'л' айут' |л'ікт'а у |воду / не"ре"в'і|р'айут' / у |гар'ач'і|й ку|пати не" |можна / ш|об не" сп|иклос'а / п'і|д |го|лову к|лали по|душе"чку / шоб |чут' |вишче"н'ко бу|ло (Тал.).

Дослідники східноподільських говірок зауважують, що в дієсловах 3 ос. одн. і множ. кінцевий [г'] диспалаталізується. Зіставлення текстів із різних східноподільських ареалів дає можливість укладати, що така риса найчастіше виявляється в західних досліджуваних говірках, у центральних – уже непослідовно, у східних – відсутня. Наприклад,

західна говірка:

ди|тину |ўперше ку|пали |чере"с с'ім дн'і|ў / ко|ли |ўже заб|рали до|дому / кип|я|тили |воду / |йа|ка з|вец'а ку|пил' / за|ли|вали |ў ко|рито і ки|дали т|рошки |марганц'у / сти|лили пил'онку / ло|жили на |ц'у пил'онку / |гоб|мотували і ло|жили на |ц'у пил'онку / об'х|л'упували те"п|лен'ко|ю во|дичко|ю / і |мама |ц'у ди|тинку |м'ірайе / |ручку / |ношу / |го|во|рили / шоб |було |ш|часливо|ю і ро|сти / ди|тинко / ви|майут' ди|тинку с |куп'іл'у / |ложат на |л'іжку / за|моту|ют у пил'онку і |ўс'о / ко|ли ди|тину ку|пайут увече"р'і / то |ви|вайут |воду аж |рано / з|вечора не" |можна / там / де ни |ход'ат' но|гами / |б'іл'а |хати у са|дочку (ВелМ.).

центральна говірка:

|перша |куп'іл' ди|тини у то|й ден' / ко|ли во|на ро|дилас'а / ди|т'а ку|пайут' у т|равах / л'у|бистку / |чир|ид'і / |хто шо |має / ку|пайут' |ўпил'ус'ц':і / |про|читати оч:е"наш' / |ску|пати / і куп'іл' / на |дру|гий ден' |вл':ати п'і|д ро|д'уче |дере"во // |куп'іл' ва|рилас'а у бан'а|ку / |чи |ў каст'рул'і / то|д'і |про|ц'ід'у|валос'а / і ку|пали ди|тину / |йак |буде к|репкий |куп'іл' / |ў ди|т'ати ро|с'пар'у|йуц'а к'і|сточ|ки / во|но ста|вало |ўсе на сво|є |м'і|сце (Х.).

східна говірка:

|купил' / |купил' за|вар'ували / во|дичка тил'ен'ка / |пир|их|рест'ат' |ночови / |ї ле"ген'ко |ў пил'у|шиц':і |кла|дут' / бо |йак |го|ле / то |жа|хайец'а / а по|том п'і|дл'ивайут' тил'ен'ко|ї / так |ї ку|пали / ви|ли|вали дес'п'і|д |дери|во (Лук.).

На граматичному рівні в досліджуваних говірках виявлено зміни роду лексем, причиною яких, на думку дослідників перехідних говірок, є міждіалектна взаємодія [17, 41]. Оскільки східноподільські говірки контактують із середньонадніпрянськими, то їх можна вважати перехідними. Зауважимо, що явища зміни граматичного роду лексем спостережено на всій досліджуваній території, зокрема тексти фіксують вживання лексеми *купіль* / *купиль* у жіночому і чоловічому родах: *привоз'ат' із род:ому дитинку / баб'ка / чи там хто / покупали / щоб не голій куп'іл' буў / кв'іточ'ки / з'іл' ачко / кидали і щоб не чистий буў / купил' / розмастили / дитинку сповили / а купил' вилили п'ід род'уче дерево / купали рано і увече'р'і / два рази ўден' // воду виливали п'ід дерево* (Тарн.); *куп'іл' дит'ачий / дитину купали ўперше за тижден' / н'ісл'а / род'іў / у во'ду завар'ували л'убисток / ромашку / чере'ду // купали у наст'ойі траў / у м'йат'і // при ц'о'му говорили / росточки / росточки // во'ду виливали / або ў'мис'к'і остаў'али / або ў'в'ідро виливали / а виливали то'д'і ўранц'і // у'же коли сонце зай'ло / то куп'іл' не можна виливати / на гн'ій* (Пал.); *дитину купали ўперше на другий ден' / н'ісл'а / род'іў / робилас' / купил' / запарували тра'ву чере'ду ў'баноц' :і / лили те'п'лен'кой' во'дички / нас'п'ід кл'али те'п'лен'ку не'л'онку //* (Рос.).

У східноподільських говірках іменники I та II відмін не диференційовані на групи. В Ор. в. одн. іменники м'якої та мішаної груп набувають закінчень твердої. У наведених текстах спостерігаємо це на прикладі лексем *л'ікт'ом, по'вивачом, дн'ом*.

Така форма представлення діалектного матеріалу дозволяє простежити і лексичну варіативність. Наприклад, на позначення ромашки лікарської, *Matricaria chamomilla*, яку використовували для заварювання купелю немовляти, у досліджуваних говірках зафіксовано загальнонародну лексему *ромашка* (більшість обстежених говірок) та *рум'янок* (Трост., Черп.): *у з'іл':і т'іки купали дитину // д'іўчинку ў л'убистку / щоб х'лопц'і л'убили // ў'купил' кидали рум'янок / з'р'іли во'ду / ў'печ'і со'ломойу // наг'р'іли т'рохи / щоб було те'п'лен'ке / ру'койу погл'ад'іла / зам'отала у не'л'уше'чку / щоб не' голе класти / бо во'но жа'хайц'а / пот'рошки п'ідли'вайут' / щоб була ти'п'л'ішча // во'ду виливайут' дес' п'ід дерево / щоб л'уди не' ходили // по'заходу / сонц'а не' можна* (Черп.). На позначення череди, *Bidens tripartite* L., напар якої викорис-

товують для приготування купелю, у досліджуваних говірках зафіксовано синоніми **че^рре^диц^я'а**, **че^ррида**, **р^із^ки**, **д^ідов^і вош^і**, **бабин^і вош^і**: купали ўже на т^рет^ій ден^і чи на че^твертій таме^чки / і воду та^ко / шоб л^ітн^а була / м^ірали те^мпе^ратуру // ўсувати л^ікот^і т^реба було / кидали туд^а з^рош^і / кидали з^олото / кидали л^іўбисток / че^рриду / шоб не^м було п^ришчик^іў чи рани / і воду не^м виливали не^м де по^пало / а виливали п^ід дере^во / шоб по н^ій не^м ходили по т^іво^ді / шоб дере^во хара^шо рос^ло (Пер.); купе^л положе^но нагр^івати / кидати туд^и т^раўку / йа^ка **йе** / че^рре^диц^я'а / дуже успок^іїливе і п^робували / шоб не^м кин^іў / а коли ўже куп^іл роз^водили / то п^робували / мо^чали л^ікот^і з ру^ки / йа^кшо не^м га^рачий / з^начит^і х^ароший дл^я дит^ини куп^іл / н^і не^м мож^на / дит^ина дуже рос^паруйіц^я'а / ста^йе плакати / не^м мож^на (Ст.), р^ано і в^ечер^і // ни^е мож^на і бувало баба ка^зала / шо не^м мож^на / а аж на д^руг^і сутки купали // п^ід^мити мож^на / а купати н^і // то^ді купайіц^я'а на р^із^ках // йа^кажу д^ідов^і вош^і / чи^ре^да / оце у н^ому купали дит^ину / воно очиш^чає / і милом (Добр.), ў^перше купайут / коли п^ринесли до^дому / вар^ат т^ра^вичку / бабин^і вош^і / дит^ину купали кож^ного дн^я / ў той ден^і / коли во^на родилас^я'а не^м мож^на купати / куп^іл виливали п^ід ро^дуче дере^во / шоб дит^ина була здо^рова і рос^ла хара^шо / йа^к воду не^ре^ві^рали / то ўстаў^лала л^ікот^і ж^інка (Тепл.).

Отже, діалектний текст – це мова в дії, значно докладніша фіксація діалектного мовлення, ніж в атласах і словниках. Вибір способу представлення діалектного тексту залежить від мети, яку ставить перед собою дослідник, і того, кому адресована праця. Компілятивний характер фіксування текстів дозволяє панорамно відтворити діалектні явища різних структурних рівнів на суцільному масиві досліджуваного ареалу.

1. Березовська Г.Г. Структурна організація та географія назв традиційного одягу та прикрас у східноподільських говірках: дис. ... канд. філол. наук. К. 2011.

2. Березовська Г.Г. Українська діалектологія: навчальний посібник. Умань. 2015.

3. Говірки Західної Полтавщини. Збірник діалектних текстів / Упоряд. Г.І. Мартинова. Черкаси. 2012.

4. Говірки історичної Уманщини і суміжних земель / Г.Г. Березовська, І.І. Кривошея, Т.М. Тищенко та ін. Умань. 2008.

5. *Говірки* південно-західного наріччя української мови / Упоряд. Н.М. Глібчук. Львів. 2000.
6. *Говірка* села Машеве Чорнобильського району. Ч. 1–3. Тексти / Уклад. Ю.І. Бідношия, Л.В. Дика. К. 2003.
7. *Говірки* Черкащини. Збірник діалектних текстів / Упоряд. Г.І. Мартинова, Т.В. Щербина, А.А. Таран. Черкаси. 2013.
8. *Говірки* Чорнобильської зони. Тексти / За ред. П.Ю. Гриценка. К. 1996.
9. *Гриченко П.Ю.* Текст як простір вияву діалектних явищ // Збірник лінгвістичних праць: До 60-річчя проф. О.А. Колесникова. Ізмаїл. 2000.
10. *Гриченко П.Ю.* Тексти як джерело дослідження чорнобильських говірок // Говірки Чорнобильської зони. Тексти / За ред. П.Ю. Гриценка. К. 1996.
11. *Жилко Ф.Т.* Нариси з діалектології української мови. К. 1955.
12. *Матеріали* діалектологічної практики: збірник текстів / Уклад. С.Є. Панцьо, М.Я. Наливайко, Н.О. Свистун, І.М. Бабій та ін. Тернопіль. 2013.
13. “*Папає* пам’яті свіча. Вогонь – не згас”: Хрестоматія діалектних текстів очевидців Голодоморів / Упоряд. І.В. Гороф’янюк. Вінниця. 2014.
14. *Північно-східна* Слобожанщина (Новопсковський, Біловодський, Міловський райони Луганської області): Матеріали фольклорно-діалектологічних експедицій / Упоряд. І.В. Магрицька, В.Ф. Семистяга, З.С. Сікорська та ін. Львів. 2002.
15. *Тищенко Т.* Східноpodільський родильний обряд: лексикографічний і текстовий опис: навч. посіб. Умань. 2014.
16. *Українські* східнослобожанські говірки: сучасні діалектні тексти: навч. посіб. / Упоряд. К.Д. Глуховцева, В.В. Леснова, І.О. Ніколаєнко. Луганськ. 2011.
17. *Щербина Т.В.* Ареалогія середньонаддніпрянсько-степового порубіжжя. Черкаси. 2009.

Список населених пунктів

ВелМ – Велика Мочулка Теплицького р-ну Вінницької обл.; Добр. – Доброводи Уманського р-ну Черкаської обл.; Лук. – Луківка Катеринопільського р-ну Черкаської обл.; Мог. – Могильна Гайворонського р-ну Кіровоградської обл.; Пал. – Паланка Уманського р-ну Черкаської обл.; Пер. – Перейма Балтського р-ну Одеської обл.; Рос. – Росоша Теплицького р-ну Вінницької обл.; Ст. – Степівка Монастирищенського р-ну Черкаської обл.; Тал. – Тальянки Тальнівського р-ну Черкаської обл.; Тарн. – Тарнава Монастирищенського р-ну Черкаської обл.; Тепл. – Теплик Теплицького р-ну Вінницької обл.; Трост. – Тростянець Тростянецького р-ну Вінницької обл.; Х. – Хижня Жашківського р-ну Черкаської обл.; Черп. – Черповоди Уманського р-ну Черкаської обл.

LINGU GEOGRAPHICAL APPROACH TO REPRESENTATION OF DIALECT TEXTS

The article shows the traditional ways of representing of dialect texts and provides own approach for representing of dialect texts according to geographical principle.